

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА РОЖИЩА: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ

Волинь належить до регіонів України, де упродовж декількох століть поряд із українським населенням проживали численні компактні етноконфесійні громади поляків, німців, чехів, караїмів, вірменів. Історично в краї склалися й тривалі українсько-єврейські міжетнічні контакти, які наклали свій виразний відбиток у першу чергу на волинські міста і містечка. Юдейські громади формувалися в них з різною інтенсивністю починаючи з XIII ст. у зв'язку з низкою політичних та економічних чинників. На XIV – першу половину XVII ст. припало становлення і розквіт єврейських громад на Волині, що були перервані визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького.

Зміни у чисельності юдеїв краю залежали від багатьох чинників: від правової бази держави, від ставлення до них з боку влади та місцевого населення, можливості освоєння певного простору в економічному, господарському, культурному відношеннях. З приєднанням правобережних українських земель до Російської імперії, створенням смуги єврейської осілости та включенням до неї території Волинської губернії відбулося подальше відособлення єврейського населення від інших етноконфесійних груп у формі юдейських громад, активне зростання їх чисельності, викликане високим рівнем природного приросту. Через обмеження царським урядом території розселення євреїв у Російській імперії взагалі і смугі осілости зокрема, переважна їх більшість проживала у міських населених пунктах.

Ці процеси виразно прослідковуються на прикладі євреїв містечка Рожище. У населеному пункті вони оселилися в останні десятиріччя XVIII ст. У 1784 р. тут проживало лише 13 євреїв, за ревізією 1847 р. у Рожищенській єврейській громаді налічувалося вже 702 особи (67% усіх мешканців) [14]. Перший всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував збільшення кількості представників громади за сто років у 5 разів – 3169 осіб (82,7%) [16, с. 84].

Традиційними напрямками економічного господарювання євреїв були торгівля, ремесла і промисли, оренда земельних наділів та промислових закладів, лихварство. Базована на приватній власності переважно індивідуальна підприємницька діяльність євреїв потребувала вкладання власних засобів в організацію справи та прийняття на себе особистого ризику, пов'язаного з її результатами. Торгівельне значення містечка, поживавлення торгівлі у ньому зумовлювалося присутністю євреїв.

У Рожищах євреям належали усі 5 складів аптечних товарів, єдиний склад гасу, трактир, єдина ткацька майстерня, обидві фотомайстерні, близько 90 крамниць (у т. ч. 43 бакалійні, всі 12 галантерейних, всі 8 мануфактурних, всі 6 готового селянського одягу). Єврейські крамниці були невеликими, з обмеженою кількістю товарів. Нижчий прошарок євреїв займався скупкою і перепродажем товарів.

Євреї також були власниками низки дрібних підприємств, які мало чим відрізнялися від майстерень: обох фабрик гнутих меблів, всіх 3 парових фабрик з виготовлення сукна, єдиного заводу з виготовлення оцту. Євреями у містечку були обидва зубні лікарі [19].

Більшість євреїв були бідними, а їхні торгівельні операції незначними. Не маючи власних капіталів, незаможні євреї брали гроші під відсотки (20–36 % річних) у своїх одновірців і намагалися за допомогою їхнього швидкого обороту, використання власної праці, праці своєї родини заробити необхідні кошти для життя. Порівнюючи ведення торговельної справи росіянином і євреєм, дослідник Демидов Сан-Донато П. П. зазначав «Єврей-торговець вважає себе щасливим, коли йому вдається продати свій товар з баришем в 2–3 коп. на рубль, часто трапляється, що він продає його без усякого зиску, лише для того, щоб швидше виручити затрачений капітал і знову пустити його в обіг. Російський же купець більш інертний у своїх торгових операціях, бариш у 2–3 коп. на рубль він вважає не вартим уваги і вичікує моменту, коли можна буде відразу ж узяти 20–30 % зиску... Поки рубль обертася у російського купця двічі, у єврея – п'ять разів» [1, с. 81–82]. Такий підхід давав можливість не лише повернути позичені гроші, а й одержати прибуток, хоча він і не був значним.

Особливість єврейського ремісництва полягала в тому, що ремісник був в одній особі і виробником, і продавцем виготовленої продукції. З метою збуту своєї продукції ремісники ходили по майстернях інших виробників і займалися натуральним обміном товарів. Значна частина майстрів, не знаходячи замовлень у містечках, змушена була шукати заробітків на селі, залишаючи свої домівки на кілька днів.

Життєдіяльність єврейського населення містечка базувалася на засадах самоврядування та ревного виконання заповідей юдаїзму. У формуванні релігійної свідомості важливу роль відігравало обов'язкове відвідування синагог, молитовних будинків і шкіл.

У Російській імперії, де з 1844 р. кагальний устрій єврейського населення *de jure* не визнавався, єврейські громади формувалися навколо головних синагог, вибори в них носили закритий характер, а

їх головні функції поряд із утриманням синагог, цвинтарів і добродійності, полягали у зібранні податків та постачанні рекрутів.

Із уповноважених єврейських міщанських громад обиралися члени правління молитовних шкіл і синагог, які затверджувалися волинським губернським правлінням. Переписка останнього зберегла детальну інформацію про рік реєстрації, розміщення, назву молитовних будинків і синагог Рожищенської рабинської дільниці (окрім волостного центру включала містечка Сокуль, Торчин, Гулевичів, Троянівку, Городок, Лишнівку). У Рожищах на початку ХХ ст. діяли: велика синагога, молитовні школи Бес-Медреш, Ашкеназі, Сфард, Купецька, Турійська [2, арк. 13]. Молитовні школи відвідували у більшості випадків за професійною та становою ознакою, про що свідчать їх назви.

У Державному архіві Волинської області збереглися метричні книги синагоги містечка Рожище Рожищенської волості Луцького повіту за 1854–1922 рр. – сукупність актів культурної реєстрації, що засвідчують події хрещення (народження), вінчання (шлюбу), поховання (смерті) конкретних осіб у вигляді хронологічних записів у книжковій формі [7]. У метричних книгах для осіб єврейського віросповідання записи велися паралельно єврейською (їдиш) та російською мовами. Оскільки серед євреїв замість обряду хрещення існує обряд обрізання для хлопчиків, то це теж було враховано при веденні метричних книг, де з 1835 р. встановлювалася вимога фіксувати факти: «...обрезание всякого младенца мужского и наречение имени младенца женского пола, с означением их родителей и дня рождения; всякое бракосочетание и всякий развод, с означением имен и прозваний, лет и состояния заключающих или расторгающих супружество и бывших при том свидетелей; погребение умерших всякого пола и возраста, с означением имен и прозваний, лет, состояния болезни, от коей умер» [17].

Не зважаючи на дію російського обмежувального законодавства, євреї намагалися зберегти свої традиції, які стосувалися одягу. У Державному архіві Волинської області зберіглася справа щодо звинувачення євреїв Рожища у носінні заборонених пейсів та костюмів (1867 р.) [8, арк. 107]. Її провадження у Луцькому повітовому суді відбулося у зв'язку з порушенням постанови від 6 листопада 1845 р. про збір з єврейського одягу, яка забороняла носіння пейсів.

Єврейська громада приділяла значну увагу розвитку освіти, вихованню та формуванню релігійної та етнічної свідомості підростаючого покоління. Незважаючи на важкі соціально-економічні та правові умови, в яких проживала єврейська спільнота, її освітній рівень непинно зростав. Діти-євреї отримували традиційну світську та релігійну освіту в початкових навчальних закладах різних типів. Відповідні установи були створені та діяли і в Рожищах. У 1908 р. започаткувало свою діяльність єврейське жіноче училище 3-го розряду Хани Чернавської (47 дівчаток, вартість – 25 руб. за рік навчання). З 1910 р. діти отримали можливість навчатися у талмуд-торі, 1912 р. – приватному чоловічому єврейському училищі Пайкіна (22 хлопчика, вартість – 30 руб.) [15, с. 124, 213]. З 1919 р. у Рожищі працювала школа з викладанням на їдиші та івриті. Громадська талмуд-тора забезпечували початковою освітою дітей з найбільш вразливих прошарків населення та сиріт. Вона фінансувалася за рахунок пожертвувань, на кошти, які надходили від коробкового збору.

Традиції зумовили необхідність існування у громаді благодійних закладів, братств, товариств, вплив яких відчувався у житті кожного єврея. Вони турбувалися про кладовище, про поховання померлих бідних євреїв, про улаштування і підтримку шкіл. Діяло у Рожищах Товариство взаємного кредиту для єврейського населення. Обов'язком усієї єврейської громади було пожертвування «кіцви» (милостині). Гроші або хліб роздавалися бідним єврейським сім'ям у суботу та дні свят.

Для надання різноманітної допомоги хворим євреям силами єврейської громади у 1889 р. створена богадільня, згодом – відкрита лікарня. Вони утримувалися із сум коробкового збору та пожертв. Книга Рожищенської єврейської лікарні і богадільні зафіксувала прізвища жертводавців у 1902 р. – Калман Бракером (1 руб 50 коп.), Пейсаф Янкель Райзем (1 руб 20 коп.), Вольф Тепер (42 коп.) та ін. [3, арк. 8]. За матеріалами перевірки Луцької міської управи, упродовж 1902 р. користувалися лікуванням та утриманням в лікарні 493 особи, амбулаторно – ще 100 осіб. У зв'язку з відсутністю місць та недостатністю фінансування відмову отримало 20 осіб [3, арк. 15].

Діяльність різноспрямованих добродійних товариств, які склали обов'язковий елемент громадського самоврядування єврейського населення, сприяла, в першу чергу, збереженню етнічної свідомості, традицій, самозбереженню єврейської громади в економічному, культурному і релігійному відношеннях, за умов проведення царизмом шовіністичної національної політики. Аполітичність і самофінансування єврейських товариств забезпечили невторчання урядових структур у їх функціонування.

На території Волинської губернії проводили діяльність також загальноросійські єврейські об'єднання. З 1904 р. у Рожищах почало діяти відділення сіоністської організації «Мевасерет Ціон»

(«Передвісниця Сіону»), яка ставила за мету об'єднання та відродження єврейського народу на його історичній батьківщині в Ерец-Ізраелі. Звичайно, діяльність сіоністських організацій у губернії носила фрагментарний характер, не позначалася суттєво на життєдіяльності основної маси євреїв. Проте існування таких об'єднань свідчило про високий рівень національної згуртованості, піклування про одновірців, котрі мешкали на території імперії. Уряд країни не перешкоджав еміграції євреїв та їх спілкуванню з єврейськими громадами за кордоном.

На початку ХХ ст. частина євреїв містечка виїхала до інших країн. Зокрема, у 1912 р. у США вихідцями з Рожищ було організовано благодійне товариство. З містечка виїхав до Палестини Еліезер Смоляр (Смолі), який у 1923 р. закінчив учительський інститут в Єрусалимі та став письменником [19].

Револьюційні події активізували громадсько-політичне життя євреїв імперії. У 1905 р. в містечку був організований загін єврейської самооборони, покликаний дати відсіч єврейським погромам.

Новим етапом у розвитку єврейської громади Рожища стали міжвоєнні роки. Якщо на початку ХХ ст. євреї складали 82,7 % загальної кількості жителів містечка, то на кінець 1930-х рр. їх чисельність у складі міщан зменшилася до 62 % (4278 осіб) за рахунок зростання частки українського і польського етнічних компонентів [22, s. 59]. Відповідно зменшився й їх вплив на життєдіяльність населеного пункту.

Однак були продовжені традиції розвитку громади, закладені у ХІХ – на початку ХХ ст. У Польській Республіці єврейські громади згідно закону від 14 жовтня 1927 р. визначалися як «релігійні об'єднання громадян Мойсеєвого віросповідання». Головною метою їх створення було забезпечення релігійних потреб євреїв. Вони отримали досить широку автономію. Зокрема, рада єврейської релігійної гміни, котра обиралася зі складу членів її правління, у виборах якого, у свою чергу, на загальних підставах брали участь всі місцеві євреї, стала впливовим органом громадського самоврядування. До її компетенції, окрім іншого, входили питання організації рабинату та ведення метричних книг, організації та утримання синагог, оподаткування, соціальної опіки, організації навчальних закладів, нагляду за релігійним вихованням молоді, підготовки виборів та ін. [21, s. 175].

У руках євреїв продовжувала перебувати більшість торгівельних закладів містечка. Із 320 магазинів у Рожищах 270 належали євреям. Польські дослідники називали Рожище осередком торгівлі збіжжям і поголів'ям свиней, спрямованої на закордонні потреби [22, с. 97]. На р. Стир був налагоджений інтенсивний пасажирсько-вантажний рух. Вони були також власниками більшості квартир, призначених для найму.

Євреями були 94 % ремісників населеного пункту [19]. Особливого розвитку у Рожищах набула кравецька кустарна промисловість. Десятки кравецьких майстерень виробляли одяг, переважно чоловічий. Їх продукцію продавали не лише на рожищенських ярмарках, а й вивозили в інші населені пункти [9, с. 606].

Окрім діючих раніше, у 1925 р. тут була відкрита школа мережі «Тарбут» (Громадська організація «Тарбут» мала власну освітню мережу: єврейські дошкільні заклади, загальноосвітні школи, гімназії та професійну школу, де викладання велося на івриті. Кінцевою метою освітньої організації «Тарбут» було запровадження в єврейських школах івриту). Єврейські діти вчилися також в польській державній школі разом з школярами інших національностей. З'явилися у містечку хасидські синагоги. Рабином у 1920-х рр. був Авром-Бер Гутман, у 1930-х рр. – Мойше Спектор.

У міжвоєнний період у Рожищах діяли відділення єврейських партій та організацій (Центрального сіоністського союзу [5], Сіоністів-ревізіоністів [4]), громадських об'єднань (Єврейського товариства «Gemislut Chesed», Товариства опіки над єврейськими дітьми-сиротами і безпритульними дітьми «Centos» [6]). Єврейська молодь міста об'єднувалась у молодіжні організації і рухи, проводила агітаційну та роз'яснювальну роботу.

Працював театр «Хабіма», де йшли спектаклі на їдиш; грали клезмерські ансамблі та капели.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними у долі євреїв Волині і м. Рожища зокрема. Після встановлення радянської влади поступово почали руйнуватися усталені традиції і звичаї єврейської громади, її соціальні зв'язки. Багато євреїв позбулися власності, значно погіршився рівень їх життя. Заклади приватної торгівлі зазнали націоналізації, а ремісники змушені були об'єднуватися в кооперативи. Нова влада забирала у колишніх власників навіть будинки. Були заборонені єврейські політичні та громадські організації. Розгорнулися активні пошуки «ворогів народу», серед яких були члени сіоністських партій та організацій, приватні власники. Всі вони були репресовані каральними органами більшовицької влади й вивезені на Схід.

З перших днів німецько-радянської війни для поширення ідей нацизму, базованого на антисемітизмі, німецьке командування активно використовувало можливості пропаганди серед місцевого населення. Нацисти піддали євреїв, що залишилися на окупованій території, практично тотальному знищенню. У кінці червня 1941 р. у містечку була розстріляна перша група євреїв (430 осіб

у ході двох акцій) [24, р. 668]. У жовтні 1941 р. в Рожищах було розстріляно близько 600 євреїв-чоловіків [11].

На початку липня 1941 р. у населеному пункті створено міську управу, військову комендатуру, поліцію («жидівський комітет») та єврейську раду (юденрат – єврейський представницький орган) для управління єврейською громадою населеного пункту. Єврейська громада зобов'язувалася виконувати розпорядження юденрата, поліції безпеки і айнзацкоманди, зокрема носити розпізнавальні знаки – жовті шестикутні зірки.

З лютого 1942 р. у містах і містечках Волині починають створюватися гетто [12, с. 117]. На час створення гетто євреям дозволялось самостійно обирати місце переселення та брати з собою лише документи і найнеобхідніші речі. Решта майна мало залишатися у квартирах євреїв, за збереження якого відповідав юденрат. Магазины, власниками яких були євреї, опечатувалися, а майно і товари обліковувалися. Все це не підлягало перевезенню в гетто. За порядок при переселенні, чистоту і безпеку в межах гетто відповідала єврейська рада. Справи поселення, харчового забезпечення і санітарно-гігієнічні умови вирішував юденрат. Чоловікам наказали постригтися і зголити бороди. Євреям заборонили виходити за межі гетто, а представникам інших національностей – заходити на його територію. Про створення у лютому 1942 р. гетто у Рожищах [23, р. 366] свідчить одна із доповідних записок, складених із суто німецькою педантичністю: «Пану гебітскомісару в м. Луцьку. Переселення євреїв із усіх сіл у гетто Рожище відбулося успішно. І там перебувають з 7 травня 1942 р.: у гетто – 5295 євреїв, у державному маєтку Березолупи – 135, у Копачівці – 54» [20].

Наказ про остаточне вирішення «єврейського питання» нацистська влада затвердила влітку 1942 року. З того часу почали здійснюватись акції з ліквідації гетто. У Рожищах 23 серпня 1942 р. при ліквідації гетто було розстріляно 3000 євреїв. Рожищенець Аркадій Калапуша так описав ті події: «Нашим очам відкрилося жахливе видовище. У кар'єрі не залишилося нічого живого. Там викопали могили довжиною в 50–60 см і глибиною в 70 см, на відстані двох метрів одна від одної. Біля входу в кар'єр стояли два столи, кілька стільців і бочка пива. На столі лежали кулемети. На стільцях сиділи 8–9 чоловіків у формі Waffen SS, чекали наступної «партії». Кар'єр вже був наполовину заповнений трупами. Вантажівки везли людей ще і ще....» [10]. Євреї, яким вдалося втекти, були спіймані і розстріляні на єврейському цвинтарі (близько 400 осіб).

Єврейська громада Рожища перестала існувати. Той, кому вдалося врятуватися, після війни виїхали до Ізраїлю або в інші країни світу [13].

Таким чином, упродовж XIX – першої половини XX ст. єврейська громада складала більшу частину населення містечка Рожище. Євреї активно впливали на економічний, суспільний, культурний розвиток населеного пункту. Друга світова війна стала останнім періодом в історії громади містечка. Реалізація нацистами антисемітської політики призвела до фізичного винищення євреїв Рожища.

Список використаних джерел

1. Демидов Сан-Донато П. П. Еврейский вопрос в России. СПб., 1883. VII, 90, [2] с.
2. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп.1, спр. 530.
3. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 538.
4. Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2026.
5. Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 4256.
6. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 6, спр. 1978.
7. Держархів Волинської обл., ф. 96, оп.1, спр. 53, 83, 118, 147, 177, 219, 281 та ін.
8. Держархів Волинської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 2043.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область: у 26 т. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. / гол. редкол. Тронько П. Т. (голова) та ін.). Т. Волинська область / обл. редкол. : Клімаш І. С. (голова) та ін.]. 746 с.
10. Калапуша А. Волинь была нашим домом / пер. О. И. Янковский. URL: http://rozyszcze.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/SCAN_DOC1.PDF.
11. Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9A/kruglov-aleksandr-iosifovich/unichtozhenie-evrejskogo-naseleniya-ukraini-v-1941-1944-gg-hronika-sobitij/4> (дата звернення: 01.10.2022).
12. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. 564 с.
13. Куди поділися євреї з Рожища? Район Рожище. 2016. 17 квітня. URL: <https://rozhyshche.rayon.in.ua/topics/381026-kudi-podilisia-evreyi-z-rozhishcha>.

14. Луцк. Еврейская энциклопедия. Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон, 1911. Т. 10. 485 с. стлб. 390–393 <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%95%D0%AD%D0%91%D0%95/%D0%9B%D1%83%D1%86%D0%BA>.
15. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 год. Житомир, 1912. 462 с.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII Волынская губерния. СПб., 1904. 282 с.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. X. СПб., 1835. № 8054, § 90, 96.
18. Рожище. Еврейская энциклопедия. Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон, 1912. Т. 13. 496 с. стлб. 572–573.
19. Российская еврейская энциклопедия. URL: <https://www.rujeu.ru/index.php/%D0%A0%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D1%89%D0%B5>.
20. Тумаркин Э., Тумаркина В. Память. URL: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2188.
21. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. 203 s.
22. Miasta Wołyńskie. Luck, 1937. 126 s.
23. Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944 / Yad Vashem. Jerusalem : Federation of Volhynian Jews, 1990. 383 p. P. 366–367.
24. The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust / by Guy Miron (Editor), Michael Berenbaum (Foreword). New York, 2010. Vol. II. 700 p. P. 668.

Переходько Тетяна (Рожище)

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ НАРОДНОГО АРТИСТА УКРАЇНИ БОГДАНА ДЕПО

Музикою руки заціловані
розтривожена оркестрами душа,
з Лисенком, із Верді, із Бетховеном
диригент у мандри вируша.
Олесь Доріченко

Богдан Дєпо